

Älvkvarnskult i sydvästra Uppland

INGRID HENNING

Avsikten är här att genom analys av kända s. k. älvkvarnskultstenar¹ dra slutsatser om kultbruket i relation till folklig läkekonst och om kontinuitet i bruket kan påvisas alltsedan bronsåldern.

Det har visat sig att älvkvarnskult förekommit runt hela Mälardalen men med en koncentration till sydvästra Uppland, dvs. det dominerande hållristningsområdet i Uppland. Jag har valt att begränsa uppgiftsamlandet till Uppland, där uppgifter om älvkvarnskult finns enbart från den sydvästra delen med Vendels kyrka som nordlig delningspunkt. En uppgift finns dock från Spånga socken om kult vid en altarliknande älvkvarnssten, som senare flyttats till Skansen i Stockholm. Uppgifter om sentida bruk av liknande slag finns även från Värmland, Dalarna, Västergötland och Småland. Kultbruket i dessa landskap skiljer sig emellertid i vissa detaljer från det runt Mälardalen.

I riksantikvarieämbetets fornlämningsregister till den ekonomiska kartan användes termen älvkvarn för skålgrop. Begreppet älvkvarn är väl inarbetat hos den uppländska allmogen. Skålgropar/älvkvarnar ingår i bronsålderns hållristningar. I Uppland finns mer än 26.000 älvkvarnar registrerade i riksantikvarieämbetets fornlämningsregister. De fördelar sig dels till ytor med figurristningar, dels till ytor med enbart älvkvarnar. De sistnämnda uppgår till ca 1.170, varav många utgörs av block. Termen älvkvarn är etiologisk, dvs. den förklarar att man har malt för älvorna. Ytor som tagits i recent bruk kallas här älvkvarnskultstenar.

52 lokaler ingår i registret (se sid. 98). Vissa litteratur- och arkivuppgifter är dock relaterade till sockennamn. Lokalen Kalkälla i Lillkyrka socken uppges i Mats Åmarks uppsats i Rig ha en annan funktion än

¹ En älvkvarnskultsten kan vara en mindre portabel sten, ett stenblock eller berghäll med enbart en älvkvarn eller älvkvarnsyta eller älvkvarnar tillsammans med övriga ristningsfigurer. Termen omfattar även naturbildade håligheter i sten (fem fall) som använts för smörjning och/eller offer. Beteckningarna offer- eller smörjsten och offer- eller smörjhäll användes synonymt med termen älvkvarnskultsten.

Bild 1. Älvkvarnskultsten vid Hälgesta i Hacksta socken. På stenen nedläggs fortfarande mynt. Foto A. Henning.

övriga älvkvarnskultstenar. En gumma uppsökte älvkvarnen för att lägga en slant i regnvatten om hon gjort sig illa. Vissa fördjupningar i berg eller naturbildade jättegrytor brukade användas som vårtkällor. Man tog regnvatten som botemedel. Denna lokal har dock tagits med i registret eftersom offerskålen förefaller att vara en älvkvarn. Förmodligen är denna älvkvarn identisk med älvkvarnen i en berghäll med fornlämningsregisternummer 30. I ULMA:s älvkvarnsmaterial finns en uppteckning av Mats Åmark från 1918 om Kalkälla i Lillkyrka. Älvkvarnen sägs vara förstörd redan 1914 och beskrivs som en lös sten med en enda älvkvarn.

En gumma i Ärentuna socken sägs ha haft en i jorden grävd grop invid potatislandet utanför fattigstugan, som hon använde på samma sätt som vanliga älvkvarnar i håll eller sten. Denna älvkvarn, som ej passar in under definitionen av termen älvkvarnskultsten har ej medtagits i registret. Registeruppgiften från Ärentuna avser övriga älvkvarnar.

Bild 2. Detalj av Hälgesta-stenen, nordöstra sidan. I den naturbildade håligheten har mynt offrats. Foto A. Henning.

Naturbildade håligheter har i fem fall använts vid älvkvarnskult, nämligen lokalerna Björklund i Enåkers socken, Hälgesta i Hacksta socken, Härsta i Norrby socken och Kyrkskogsbergen och Nibbelbacka i Övergrans socken.

I s. k. antikvitetsrannsakingar, som på statligt initiativ företogs bland befolkningen, finns från 1600-talet de äldsta beläggen för att älvkvarnskult förekommit.

De flesta sagesmän i denna undersökning är födda i mitten av 1800-talet och berättar om händelser fram till 1930-talet. 10 % av uppteckningarna nämner att bruket att smörja älvkvarnar förekom under 1800-talet och 20 % att bruket förekom under 1900-talet med den senaste uppgiften från 1930-talet. Flera sagesmän säger att smörjning inte längre förekommer utan att det var "förr i tiden". De flesta uppteckningarna är från 1930-talet.

Älvkvarnskult och folklig läkekonst

Under den tid älvkvarnskultstenarna användes var det brist på läkare, okunnigheten var stor, nöd förekom, bostäder var dåliga och hygien

bristfällig. Den fysiska orsaken till sjukdomar var okänd och svaret på frågan varför man blev sjuk, var ofta att en främmande ande trängt in i kroppen. För att en "klok" gumma eller gubbe skulle kunna bota var det viktigt, att den sjuke trodde på deras förmåga. Tron på att en smörjgumma genom sin behandlingsceremoni verkligen kunde bota, bidrog till att patienten tillfrisknade, den s. k. placeboeffekten.

I arkivmaterialet anges att man smorde och offrade mot sjukdom. Sjukdomen kallas "råka", "råka ont", "råka i ont" eller "råka för". Hur har man då ådragit sig denna sjukdom? Jo, man har skadat älvorna. Man kanske har slagit ut vatten utan att varna "de underjordiska" genom att t. ex. säga "Akta er"². En profylaktisk åtgärd kunde vara att spotta, för det fanns många tillfällen, då man oavsiktligt kunde reta eller skada älvorna.

"Man är utsatt för att "råka för dem" var man går och var man står".
(Hermelin 1949)

Sjukdomen "råka för" var en hudsjukdom, troligen ett allergiskt utslag som hastigt blossade upp och uppmärksammades. Man har i enstaka fall smort mot ögonsjukdom, mot älta (frossa) eller engelska sjukan.

"I Utmyrby /Boglösa sn/ smörjer Johan Nilssons änka älvkvarn. Självaste kyrkvärden säger att det inte är bra att gå upp i skogen för man kan "råka för". (ULMA 16583)

Namnet "råka för" har tydligen uppstått av att man sagt att någon råkat ut för älvornas misshag och fått utslag. Synonymt med sjukdomsnamnet "råka för" användes orden älvbläster, älvbläst eller älvblåst, dock ej i materialet från sydvästra Uppland.

Carl-Herman Tillhagen har genom att studera metoderna för bot mot sjukdom kommit fram till, att sjukdom enligt folklig uppfattning är "att i sin kropp härbärgera en ond ande eller sjukdomsdemon". Bot fick man bl. a. genom offer åt det sjukdomsalstrande väsendet, genom att överföra sjukdomen eller genom besvärjelse. Ett exempel på att man överfört sjukdom till en älvkvarnskultsten finns från Värmland:

"Där kunde man se slantar, påsar och nålar instuckna i hål på stenen, men ingen vågade ta bort något, ty där hade man satt bort tandvärk osv., och den, som tog fick sjukan". (Althin 1945)

² I folktro om älvor ingår föreställningen att älvor på natten sög hål på barnens fingrar. Denna orsak till sjukdom finns ej i materialet från sydvästra Uppland.

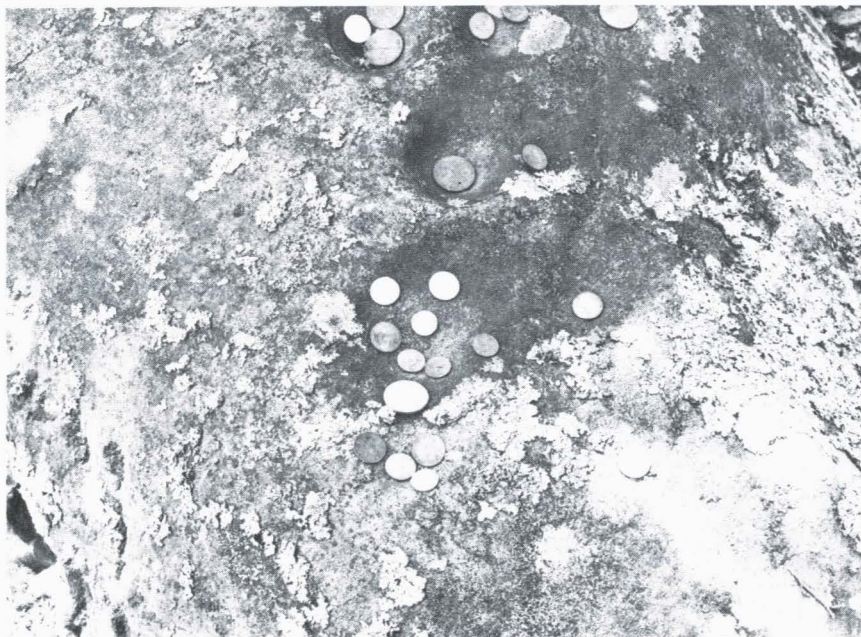

Bild 3. Detalj av Hälgesta-stenen med mynt i älvkvarnarna. Nere till vänster syns den naturbildade håligheten. Foto A. Henning.

Att botande av sjukdom varit orsak till älvkvarnskult anges i precis hälften av uppteckningarna. I ett fall anges som direkt orsak att man gjort illa älvorna.

”De va en gammal gumma i Härnvi, som smorde, å fler styckin, som ha råke te jör illa älvone å ha vurti sjuka, vart bra igen”. (Althin 1945)

Hur botade man då den av älvorna uppkomna sjukdomen? Jo, en smörjgumma smorde och lade offer i en älvkvarn för den sjukes räknning eller lärde den sjuke förfarandet så att denne själv kunde gå till kvarnen.

Att älvkvarnar smorts uppges i 75 % och att man offrat mynt³, nålar eller andra småsaker uppges i 80 % samt att man läst en besvärjelse uppges i 20 % av de registrerade fallen. Besvärjelse kan ju endast konstateras om man bevitnar kulthandlingen, smörjning och offer kan

³ Vid fornminnesinventering för revidering av den ekonomiska kartan sommaren 1980 har man i Hälgesta, Hacksta sn, funnit en älvkvarnssten, som ej var smord, men där det fanns ca 60 mynt, varav ett var från 1978. I en naturbildad hålighet i stenen fanns även mynt.

Bild 4. "Vårtkällan" i Östersta i Kungs-Husby socken. Foto M. Åmark 1916. Ur RIG 1956.

uppmärksammas av vem som helst. Älvvarnskultstenarna smordes med fett av något slag såsom osaltat ister eller svinfett på linneklut eller på yllepapp, fläsksvål eller talg i bit. En gumma från Harbo socken använde både sand och ister. I mer än hälften av beskrivningarna från sydvästra Uppland nämns att älvvarnskultstenar blivit smorda av en gumma, men i två fall förekommer ett äkta par. Båda de äkta paren bodde i Enåkers sn och hade där var sin smörjsten, som bägge nu flyttats till Skansen i Stockholm. I inga andra fall nämns det att män smort älvvarnskultstenar.

Det förefaller genomgående vara en äldre ensamstående kvinna som gått till älvvarnskultstenar. Det talas om änkan Tilda, änkan i Utmyrby, Johan Nilssons änka och om gumman i Ärentuna fattigstuga. En dotter eller yngre kvinna fick lära sig att smörja en älvvarn av en verksam smörjgumma. Gummornas sysselsättning gav inte någon högre status utan tvärtom är deras namn i bygden nästan nedsättande. Man talar om Beckhoppa, Ol-Jans Ingri, Tuss-Stina, Sörängsmor, Sme-gumman, Gat-Kajsa och om Smörj-Lena.

Mynt och knappnålar har varit de vanligaste offergåvorna. Mynten har varit av små valörer, vanligen en ettöring. I hälften av uppteckningarna sägs att både mynt och nålar har offrats. Nålar kunde vara både knappnålar och synålar. I några fall talas det om småsaker och

Bild 5. Älvkvarnen i Utmyrby i Boglösa socken som smordes ännu 1923. Foto M. Åmark 1923. Ur RIG 1956.

man får förmoda att man därmed menar knappar av metall, naglar och hår, som hittats i ett fåtal älvkvarnar. Gådegumman i Boglösa socken lär ha offrat avklippta naglar tillsammans med mynt och nålar i sina älvkvarnar och i älvkvarnen i Karleby skog i Simtuna socken har solvar⁴, hår och naglar hittats förutom mynt och nålar.

Barn var av sina föräldrar förbjudna att gå fram till älvkvarnarna och röra något av det offrade.

„... och vi ungar var förbjudna att gå förbi där eller gå av vägen och gå ner till stenen för då kunde vi dra ohälsa på oss”. (ULMA 25636)

Rädslan att röra de offrade föremålen var tydligen allmän. Endast pojkar säga ha plockat på sig småpengarna för att köpa karameller, troligen av okunnighet om den fara, som ansågs kunna drabba dem, eller också blev frestelsen för stark.

”Folk vågade inte röra de offrade föremålen. Endast en pojke tog då och då reda på pengarna”. (ULMA 14116)

”Vi ungar tog pengarna och köpte karameller för och gumman trodde väl att älvorna tagit pengarna”. (ULMA 21813)

⁴ En solva används vid vävning och består av en på tre ställen sammanbunden garnända, så att tre sammanhängande ringar bildas.

Kända smörjgummor hade smörjningen som ett sorts yrke och fick pengar till offer av de hjälpsökande.

”Qvinnorna i den närbelägna stugan ha nemligen till ett slags yrke, att på thorsdags-qvällen der smörja för sjuka med svinfett, och sedan i Elfgrytan offra en knappnål som den sjuke burit”. (Hyltén-Cavallius 1863)

Den omnämnda stugan låg vid gården Tjursåker i Vårfrukyrka socken.

”Hon brukade mot rimlig ersättning offra till bot för sjukdom av olika art”. (Lidén 1938)

Citatet avser Ulla Östman som brukade gå till en sten i Sparrsätra sn, efter henne kallad Ullas sten.

”Denna Johanna åtog sig mot ersättning (50 öre lär ha varit taxan) att smörja stenen för personer, som anlidade henne därom”. (Hammarstedt 1920)

Två typer av besvärjelse kan urskiljas ur materialet. För äldre sjuka har använts ramsorna:

”Jag smörjer sten för att läka kött och ben”. (Åmark 1956)

och

”Tag detta! Lek dermed, men låt den sjuke få helsan åter!” (Hermelin 1875).

För barn har använts ramsan:

”Tag det här och lek med och låt bli N. N. (här nämner man endast barnets förnamn)”. (Flentzberg 1907)

Botandet var en ceremonikedja av olika faktorer som alla måste sammanfalla i sin inbördes ordning för att ge ett önskat resultat. Tillhagen beskriver olika kriterier för botandets formlära. *Tiden* för botande är inom folkmedicin vanligen torsdagskvällen. Guden Tor skyddade mot sjukdomar och onda krafter och man kunde ta hjälp av Tor vid botandet, som måste ske på *en bestämd plats* t. ex. vid en älvkvarnskultsten. All rörelse vid botande måste ske avigt dvs. *motsols* eller åt vänster för att man skulle kunna rå på de sjukdomsalstrande krafterna. I fråga om väderstreck skulle botande ske åt *väster eller norr*. Det onda höll till på norrsidan. *Tretalet* ansågs magiskt och besvärjelser och offer skulle göras tre gånger eller tre gånger tre gånger. Efter ceremonin får man *ej*

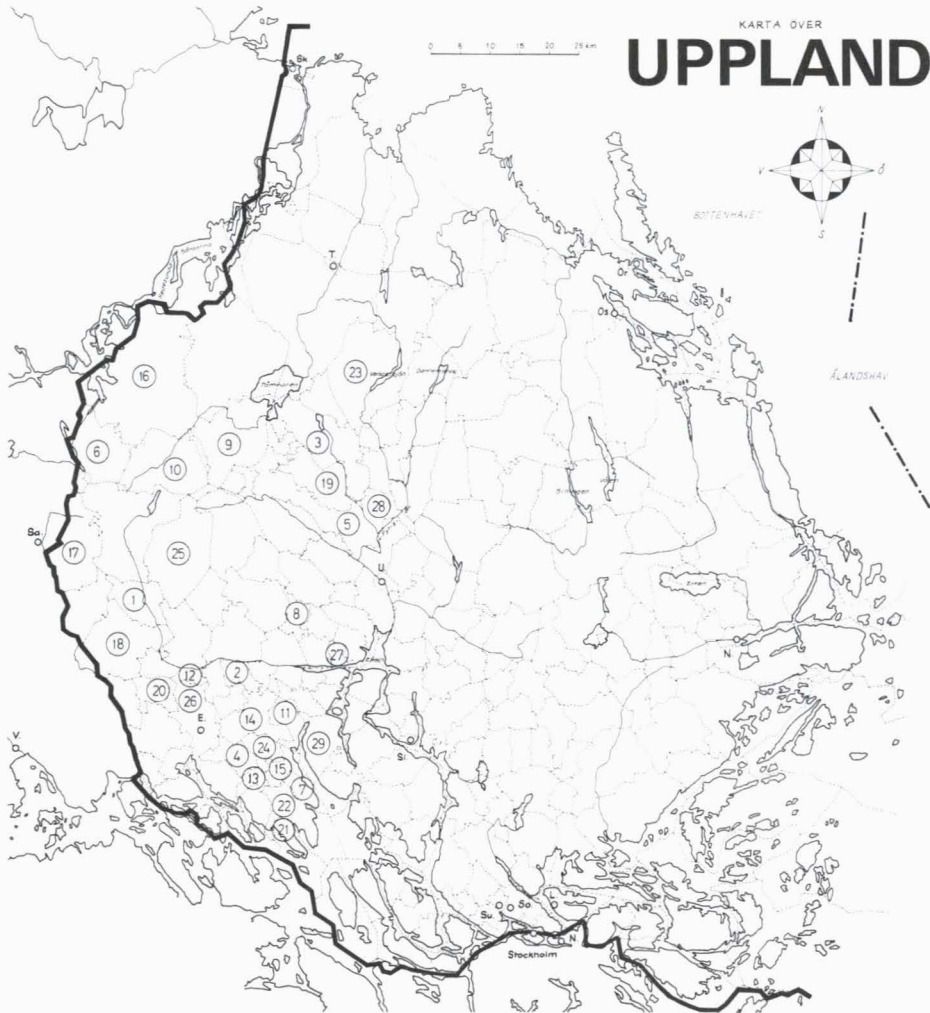

Bild 5. Socknar i sydvästra Uppland med uppgifter om älvvarns Kult. 1 Altuna, 2 Biskopskulla, 3 Björklinge, 4 Boglösa, 5 Bälinge, 6 Enåker, 7 Hacksta, 8 Hagby, 9 Harbo, 10 Huddunge, 11 Husby-Sjutolft, 12 Härnevi, 13 Lillkyrka, 14 Litslena, 15 Löt, 16 Nora, 17 Norrby, 18 Simtuna, 19 Skuttunge, 20 Sparrsätra, 21 Torsvi, 22 Veckholm, 23 Vendel, 24 Villberga, 25 Vittinge, 26 Vårfrukyrka, 27 Västeråker, 28 Årentuna, 29 Övergran. Karta utarbetad av Ingrid Henning 1982, ritad av Stig Sundberg.

se tillbaka och man måste iakttä tystnad hela tiden. Man får ej heller tacka för hjälp med botande och man måste tro på möjligheten att bli hjälpt. Bästa resultat ger en ceremoni som sker i ensamhet.

Bild 6. Älvkvarnskultsten vid Kymlinge i Spånga socken. Blockets längd omkr. 260 cm. Äldre foto i Upplandsmuseets arkiv.

Älvkvarnskultbruket inom sydvästra Uppland kan helt och hållet föras inom ramen för folklig läkekonst. Tillhagens kriterier ingår i de upptecknade kultbeskrivningarna. I undersökningsmaterialet kan utläsas att smörjning och offer skulle ske i solnedgång/skymning på torsdagskvällar vid en älvkvarnskultsten. Smörjningen skulle såsom vid allt folkligt botande ske motsols. Offrandet skulle helst göras i stenens nordsida och helst tre gånger. Det magiska tretalet, ibland förstärkt till $3 \times 3 = 9$ gånger ingår i de flesta botceremonier. Man skulle smörja tre torsdagar, man skulle smörja tre älvkvarnar tre gånger och läsa besvärjelse tre gånger och offra tre gånger.

”Nie torsdagskvällar i rad skulle de vara . . .” (Åmark 1956)

och

”Fläcken smordes 9 gånger motsols med ister vid solnedgången på torsdagskvällen”. (Nygren 1949).

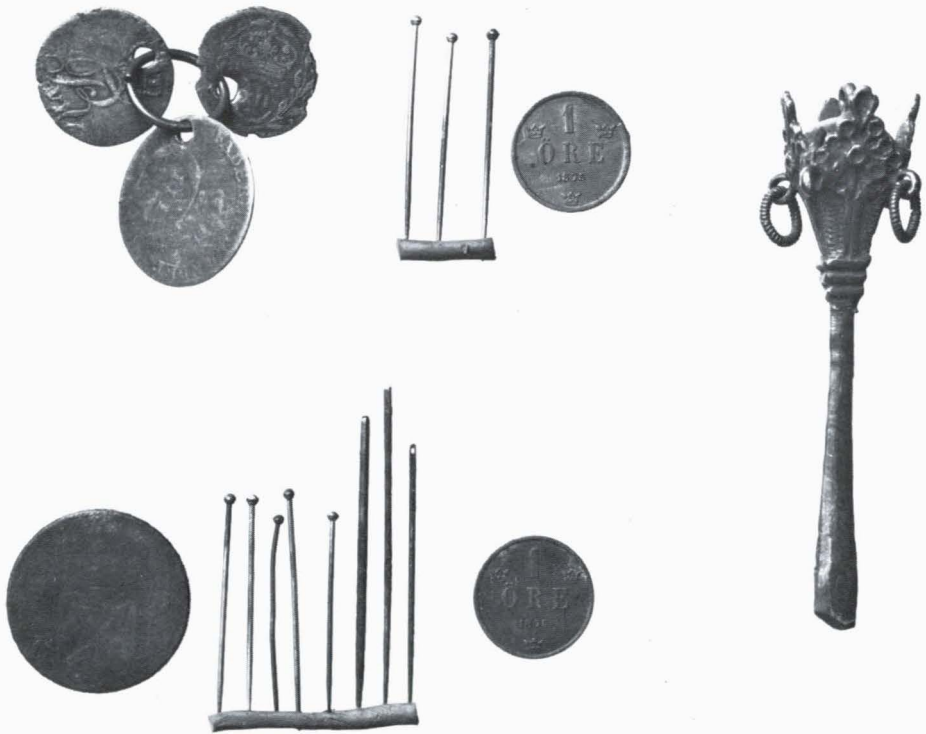

Bild 7. Föremål som enligt uppgift påträffats omkr. 1880 som offer i älvkvarnskultstenen vid Kymlinge i Spånga socken. Äldre foto i Upplandsmuseets arkiv.

Efter smörjningen fick man ej se tillbaka då man gick därifrån och man skulle gå ensam och tyst och inte tala med någon för att få bäst verkan. Det sägs om Gådegumman att hon smorde i hemlighet och att inte någon visste riktigt var och om Ulla Östman att hon försvann genast om någon kom i närheten.

Märkliga och dominerande ting i naturen såsom enligt liggande storvuxna träd eller träd som vuxit på ett egendomligt sätt eller egendomligt formade stenblock benämnes miljödominanter och till dessa har kopplats folkmedicinska föreställningar. Det finns smöjträd, träd med ett naturbildat hål i stammen genom vilket man drog ett barn som

bot mot sjukdom, och det finns tandvärkstråd i vilka man satte bort tandvärk. Orsaken till att just älvkvarnar tagits i bruk inom den folkliga läkekonsten är sannolikt att de är egendomliga och att de därigenom har ansetts ha mer magisk kraft än andra vanliga stenar.

Omgivningen hade i allmänhet en nedsättande syn på hela älvkvarnskulturn och kyrkans inställning var att offrandet borde betraktas som hedniska riter. Många älvkvarnar har förstörts för att präst eller ortsbefolkning ansett kulturn skadlig eller helt enkelt för att man behövt sten till vägbygge, husgrund eller liknande. De äldsta uppteckningarna om att älvkvarnsstenar sprängts sönder är från Thorsberget i Västmanland 1766 och från Västeråkers socken i Uppland 1770.

En hemmansägare, som på sin gård Svallby, Boglösa socken hade en älvkvarn som smordes av traktens gummor, lät spränga stenen och lade den som grund i svinhuset. En annan söndersprängd älvkvarnssten i Boglösa lades som grund till en loge. En gumma i trakten fortsatte att smörja den, fast den nu låg lodrät. Judithmor i Grytnäs i södra Dalarna fick en älvkvarn sönderslagen och då hon skaffade sig en ny sänktes denna i älven. Hon hade då inget annat val än att använda sin egen spishäll som älvkvarn. Då Vånsjöbro kvarndamm på 1840-talet byggdes i Härnevi socken användes en av älvkvarnsstenarna som byggsten och en annan lades 1914 som brotrumma i Sala. Då en person bad arbetarna att spara fornminnet fick han till svar att "astyget skulle bort så att det bleve fred".

Kan en kontinuitet i älvkvarns Kultbruket påvisas alltsedan bronsåldern?

Både Lidén och Althin har med utgångspunkt från det etnologiska materialet försökt analysera om det varit rimligt att älvkvarns Kult visar en kontinuitet sedan bronsåldern. Båda fastslår att ingenting i de sentida offertraditionerna kan förklara den ursprungliga avsikten med älvkvarnarna. Bägge forskarna förkastar tidigare gjorda tolkningsförslag och vill se älvkvarnarna som uttryck för en nu okänd kulthandling. Båda har fäst sig vid att ristningsfiguren älvkvarn upprepas så att den kan täcka en hel yta. Kulthandlingen måste tydligen upprepas gång på gång och vid varje tillfälle måste nya gropar göras. Althin föreslår att

älvkvarnarna utgör ett skydd mot onda makter och att de i avvärande syfte måste upprepas gång på gång.

Bruket att smörja älvkvarnar och att offra i dem är geografiskt starkt knutet till Mälärregionen. Älvkvarnar/skålgropar finns över hela Syd-och Mellansverige, men recent folketro om älvkvarnar finns främst i Mälärlandskapen och i deras närmaste omkrets. Finns folketro om älvkvarnar i övriga delar av landet skiljer sig denna kraftigt från den i Mälärregionen. På frågor om älvkvarnar i västra Sverige har svaret blivit en upphovssägen t. ex. att groparna är avtryck av en jättes fingrar.

Inget tyder på att en kontinuitet i älvkvarnskulten kan beläggas från bronsåldern. Krav på nygjorda älvkvarnar ingår ej i den recenta kult-handlingen.

Sammanfattning

Älvkvarnskult har bedrivits för att bota sjukdomar som man trott har uppstått för att man oavsiktligt förfördelat älvorna. Botandet har tillgått så att man i enskildhet och under tystnad uppsökt en älvkvarnskultsten för att med fett av något slag smörja i älvkvarnen samt för att offra småpengar och nålar. I offerceremonien har ingått en besvärjelse. För barn har ramsan "Tag det här och lek med och låt mitt barn vara ifred!" lästs och för äldre "Jag smörjer sten för att läka kött och ben". Kriterierna för älvkvarnskult sammanfaller med de kriterier för folklig läkekonst som beskrivs av Tillhagen och älvkvarnskult kan därför föras under begreppet folklig läkekonst.

Älvkvarnskult har vanligen bedrivits i de skålgropar/älvkvarnar som är den oftast förekommande ristningsfiguren från bronsåldern i Enköpingsområdet. Ristningsfiguren älvkvarn förefaller att ha ingått i en kulthandling med krav på att figuren upprepas för varje tillfälle. Detta krav ingår ej i den recenta kulthandlingen. Trots att älvkvarnsytor förekommer över hela Syd- och Mellansverige är den recenta folktron om älvkvarnar knutet till Mälärregionen. Det finns därför ingenting som talar för att man med utgångspunkt från det recenta kultbruket kan koppla detta till den ursprungliga avsikten med bronsålderns älvkvarnar.

Register över älvkvarnskultstenar i sydvästra Uppland

socken	lokal	litteratur- och/eller arkivuppgift
Altuna	Alsta, gammelgården	ULMA acc. nr 25636
	"Byte"	27203
	Smedjebacken	27209
Biskopskulla	Högstena	Althin 1945:6 f.
Björklinge	Kambo	ULMA acc. nr 14116
Boglösa	Gåde 1:3, fornlämningsreg. nr 22 B:2	Kjellén 1950:178
		Kjellén 1976:29
	Kumla	ULMA acc. nr 16583:114
	Svallby, i sten	Åmark 1956:69 f.
	Svallby, i häll	Åmark 1956:69
	Utmyrby 1:6, fornlämningsreg. nr 288:2	Ulma acc. nr 16583:112
		Kjellén 1976:37
	Åmark 1956:70 f.	
	ULMA acc. nr 16583:45	
		16583:115
Bälinge	Lundbobacken	Althin 1945:9
Enåker	Lövsta by	ULMA acc. nr 5525:18
	Björklund	Hammarstedt 1920:8 f.
		Lidén 1938:148
	Enåkersbron	ULMA acc. nr 9085:23
	Enåkers by, Sågbacken	Hammarstedt 1920:8
	Lidén 1938:150	
	Olsbo	Hammarstedt 1920:7
		Lidén 1938:150
Hacksta	Hälgesta, Frambacken fornlämningsreg. nr 12	Kjellén 1976:44
Hagby	Focksta	ULMA acc. nr 16588
Harbo	Eklunda	Hammarstedt 1920:5
Huddunge	Broholm	ULMA acc. nr 9589:13
	Schedins hage	Nygren 1949:77
Husby-Sjutolft	Husbylund	Nygren 1949:77
Härnevi		EU 2629:167
	Alåsen	ULMA acc. nr 303:814:19
		Althin 1945:6
Lillkyrka	Eka 1:1, Smedstorp	Kjellén 1976:49
	1:1, Kalkälla fornlämningsreg. nr 30 i häll.	Åmark 1956:67
		ULMA acc. nr 16592:27

Litslena	Finnbo 1:2, fornlämningsreg. nr 108 Hummelsta	Kjellén 1950:178 Kjellén 1976:49 Grip 1917:109 Lidén 1938:150 ULMA acc. nr 303:863:11 Lidén 1938:150
Litslena Löt Nora	Ullstämman Tengby Kapellåsen Åby, stenängen Åby, vitberget	ULMA acc. nr 16594:3 Nygren 1949:76 ULMA 9587:70 9100:33
Norrby	Härsta by	Hammarstedt 1916:36 f. Hammarstedt 1920:10 f. Nygren 1949:75
Simtuna	Varmsätra Karleby skog	Isaacsson 1918:36 f. ULMA acc. nr 9597:9 24615:21
Skuttunge	Bremersberg	Grip 1899:61 Hermelin 1949:82
Sparrsätra Torsvi	landsvägen Navsta 1:1, fornlämningsreg. 20 Torsvi gård	Lidén 1938:147 Kjellén 1976:60
Veckholm Vendel Villberga	Kynge by Kläringe gårde Enhälga Grillby 8:3, fornlämningsreg. nr 96 Långarnö, fornlämningsreg. nr 101	Hermelin 1949:81 f. Åmark 1956:67 Hübinette 1923:52 ULMA 16602 Kjellén 1976:64 Kjellén 1976:64
Vitunge	Grimle	ULMA acc. nr 9606:2 ULMA 6965, 303:814:23 Althin 1945:7
Vårfrukyrka	Jung Kävra Tjursåker	NMF Manuskript vol I:554 NMF Manuskript vol I:554 NMF Manuskript vol I:554 Hylthén-Cavallius 1863:146 ULMA acc. nr 12066:6
Västeråker	Helgebolsta gårde	EU 30424 Uppsala ärkestifts herdaminne 1845:III:464
Ärentuna		Althin 1945:10

Övergran	Kyrskogsbergen	Hammarstedt 1920:9
	Nibbelbacka	Hammarstedt 1920:9 f.
	Vallavik	ULMA acc. nr 21813:31 f.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Stockholm

- Nordiska museets folkminnessamling (NMF)
 - Uppteckningar
 - Manuskript Vol. 1
- Nordiska museets etnologiska undersökning (EU)
- Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister
- Inventeringsböcker

Uppsala

- Dialekt- och folkminnesarkivet (ULMA)
- Uppteckningar

Tryckta källor

- Carl-Axel Althin, Älvernors kvarnar och fruktbarhetsgudens fotspår; Folkkultur, meddelanden från Lunds universitets folkminnesarkiv 1945: 5–23.
- Gunnar Dahlberg, Folketro och sägner, Grytnäs socken del I, s. 255–281, utg. Agaton Ericstam, Sala 1941.
- Albert Eskeröd, Årets äring, Stockholm 1947.
- Ant. Flentzberg, Föreställningar om älfvorna; Fataburen 1907, Häfte I, s. 7–17.
- Maja Forsslund, Älvstenar i Linde och Guldsmedshytan; Örebro läns naturskyddsförenings årsskrift 1930, s. 69–78.
- Elias Grip, Skuttunge och Björklingemål. Folksägner upptecknade av Elias Grip; Bidrag till kännedom om de svenska landsmålen och svenskt folkliv XVIII:3: 1–87, Stockholm 1899.
- Elias Grip, Några drag ur uppländsk folketro. Offer och trolldom; Stockholms dagblad 10/4 1900.
- Elias Grip, Några bidrag till kännedom om svenskt allmogeliv, Stockholm 1917.
- Nils Edvard Hammarstedt, Schwedische Opfersteine (Älvkvarnar); Beiträge zur religionswissenschaft 1914/15 Heft I, s. 1–5.
- Nils Edvard Hammarstedt, Klotformig sten använd för kultbruk; Fataburen 1916, s. 35–38.
- Nils Edvard Hammarstedt, Svensk folketro och folksed i bild och ord, Stockholm 1916.
- Olof Hermelin, Stenkloten på ättehögarna; Svenska fornminnesföreningens tidskrift 1875, Band II, s. 165–205.
- Olof Hermelin, Älvor och underjordiska; Svenska landsmål och svenskt folkliv, Ser. B 52, 1949, s. 1–131. Utg. J. A. Lundell D. Strömbäck.
- Lauri Honko, Om folkmedicinens effektivitet, Stockholm 1976.
- Petrus Hübinette, Upplandsallmogens liv och levnadsförhållanden i gången tid, Stockholm 1923.
- Gunnar Olof Hyltén-Cavallius, Wärend och Wirdarne, Ett försök i svensk Ethnologi, Del I, Stockholm 1864.
- A. Isaacsson, Seder och bruk i Varmsätra; Svenska landsmål och svenskt folkliv, Häfte II 1918, s. 26–41. utg. J. A. Lundell.
- Einar Kjellén, Fornfynd och folktraditioner i Uppland; Uppland 1950, s. 174–178.

- Einar Kjellén, *Upplands hällristningar*, Stockholm 1976.
- Einar Kjellén och Åke Hyenstrand, *Hällristningar och bronsålderssambälle i sydvästra Uppland*, Uppsala 1977.
- Oskar Lidén, *Hällgröpningsstudier i anslutning till nya sydsvenska fynd*, Lund 1938.
- Nils Nygren, *Offerstenar i Västmanlands län; Västmanlands fornminnesförenings årskrift 37*, 1949, s. 64–79.
- Klas Olofsson, *Folkliv och folkminne i Ås, Vedens och Gäsene härader i Västergötland*, Göteborg 1928.
- L. F. Palmgren, *Fornlämningar i Västbo och Östbo härad af Småland; Svenska fornminnesföreningens tidskrift*, 1881:1–20.
- Carl Herman Tillhagen, *Folklig läkekonst*, Stockholm 1962.
- Uppsala Ärkestifts Herdaminne III, Utg. Wahlström & Låstbom, Uppsala 1845.
- Mats Åmark, *När de sista älvkvarnarna smordes; Rig* 1956, s. 65–72.